

EWA RZECZKOWSKA* – LUBLIN

**MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE DOTYCZĄCE RODZIN
DZIERŻYŃSKICH I SIŁA-NOWICKICH W ZBIORACH SEKCJI
RĘKOPISÓW BIBLIOTEKI UNIWERSYTECKIEJ KUL**

**SOURCE MATERIALS CONCERNING THE DZIERŻYŃSKI
AND SIŁA-NOWICKI FAMILIES IN THE COLLECTION
OF THE MANUSCRIPTS SECTION OF THE UNIVERSITY LIBRARY
OF THE CATHOLIC UNIVERSITY OF LUBLIN**

Abstract

The article presents the collections of the Manuscripts Section of the University Library of the John Paul II Catholic University of Lublin concerning the Dzierżyński and Siła-Nowicki families. This is a unique collection, as it contains documents from Russian archives, which confirm the noble lineage of both families. They also provide tools for compiling the history of these families and reconstructing the biographical features of their prominent representatives. One of the most valuable historical sources is the manuscript of Ignacy Dzierżyński's memoirs. It can be helpful in describing the history of education and schooling in the Polish lands in the first half of the 20th century.

Keywords: Ignacy Dzierżyński; memoirs; schooling; Siła-Nowicki; the Dzierżyński family; genealogy

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Streszczenie

W artykule zaprezentowano zbiory Sekcji Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II dotyczące rodzin

* Ewa Rzeczkowska – dr hab. historii, adiunkt, Instytut Historii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

e-mail: ewa.rzeczkowska@kul.pl

<https://orcid.org/0000-0003-4750-353X>

Dzierżyńskich i Siła-Nowickich. Jest to kolekcja unikatowa, gdyż zawiera dokumenty pochodzące z archiwów rosyjskich. Potwierdzają one szlachecki rodowód obu rodzin. Dają też narzędzia służące do opracowania historii tych rodzin oraz odtworzenia rysów biograficznych ich ważnych przedstawicieli. Bardzo cennym źródłem historycznym jest rękopis wspomnień Ignacego Dzierżyńskiego. Może być on pomocny w opisie dziejów szkolnictwa i oświaty na ziemiach polskich w pierwszej połowie XX wieku.

Słowa kluczowe: Ignacy Dzierżyński; wspomnienia; szkolnictwo; Siła-Nowiccy; Dzierżyńscy; genealogia

Przedmiotem artykułu jest zaprezentowanie materiałów źródłowych przechowywanych w zbiorach Sekcji Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II dotyczących rodzin Dzierżyńskich i Siła-Nowickich oraz wskazanie możliwości ich wykorzystania do badań historycznych. Najcenniejsze dokumenty to wspomnienia Ignacego Dzierżyńskiego z okresu jego nauki oraz pracy w instytucjach oświatowych, a także kopie dokumentów, pochodzących z archiwów rosyjskich, dotyczących obu rodzin, które legitymowały się rodowodem szlacheckim. W artykule scharakteryzowano także maszynopis wspomnień Dzierżyńskiego, znajdujący się w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, oraz kolekcję Janiny Szydłowskiej-Szczepkowskiej, która obecnie przechowywana jest w zbiorach Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Lublinie. Dokonano analizy zawartości zbiorów, spróbowano odpowiedzieć na pytania o zależność i różnice między kolekcjami. Działania te stanowią element prac projektowych, których wynikiem będzie krytyczna edycja wspomnień I. Dzierżyńskiego.

Dzierżyńscy

Gniazdem rodzinnym Dzierżyńskich było Oziębłowo, w 1881 roku przemianowane na Dzierżynowo, położne w Puszczy Nalibockiej, nad rzeką Usą. Po zawarciu związku małżeńskiego w rodzinnym majątku zamieszkali Edmund Rufin Dzierżyński oraz Helena z Januszewskich. Edmund wywodził się ze starego szlacheckiego polsko-litewskiego rodu herbu Samson. Po studiach w Petersburgu pracował jako nauczyciel matematyki i fizyki w szkołach gimnazjalnych. Jego małżonka Helena była córką Ignacego Januszewskiego, cenionego wileńskiego profesora, specjalisty od zagadnień komunikacji i drogownictwa. Z małżeństwa Dzierżyńskich urodziło się ośmioro dzieci: Aldona, Jadwiga, Stanisław, Kazimierz, Feliks, Wanda, Ignacy, czyli autor wspomnień, o których mowa w artykule, oraz Władysław. Jednym z synów małżeństwa był Feliks, nazywany krwawym lub czerwonym katem, twórca i pierwszy szef osławionej Komisji Nadzwyczajnej, czyli Wszechrosyjskiej Komisji Nadzwyczajnej do Walki z Kontrewolucją i Sabotażem, potocznie nazywanej Czeką. Choć jego postać położyła się cieniem na rodzinie Dzierżyńskich, to w gronie jego licznego rodzeństwa znalazły się osoby o bardzo pozytywnych życiorysach. Taką postacią był na pewno Władysław, absolwent studiów medycznych na Uniwersytecie Moskiewskim. W 1911 roku obronił on doktorat w Moskwie, zaś habilitację uzyskał w 1915 roku w Charkowie. Pracował

jako docent na tamtejszym uniwersytecie, następnie przeniósł się na uniwersytet do Jekaterynosławia, gdzie od 1920 roku pełnił funkcję dziekana Wydziału Lekarskiego. Rok później został prorektorem tego uniwersytetu. W okresie I wojny światowej służył w armii rosyjskiej. Był m.in. lekarzem w szpitalu w Penzie. Służył też na froncie w Karpatach. W 1922 roku Władysław zdecydował się na wyjazd do Polski. Wstąpił do Wojska Polskiego i podjął pracę w szpitalu wojskowym w Przemyślu, następnie przeniósł się do Krakowa, do 5. Wojskowego Szpitala Okręgowego. Od 1930 roku pracował jako ordynator oddziału neurologicznego w 4. Okręgowym Szpitalu Wojskowym przy ul. Stefana Żeromskiego, jednocześnie przyjął ordynaturę w nowo powstałym szpitalu Kasy Chorych miasta Łodzi im. Prezydenta RP Ignacego Mościckiego. Mieszkał w dzielnicy Julianów, przy ul. Orzeszkowej, w zakupionej przed wojną willi. W czasie II wojny światowej, 13 lutego 1942 roku został aresztowany przez Niemców. Przebywał w więzieniu na Radogoszczu. Zginął 20 marca 1942 roku podczas zgierskiej egzekucji 100 Polaków na ówczesnym Placu Stodół. Władysław Dzierżyński był autorem podręcznika akademickiego do neurologii, z którego studenci medycyny korzystali jeszcze wiele lat po II wojnie światowej. Z małżeństwa z Zofią Siłą-Nowicką urodziła się córka Zofia, jednak na początku lat 20. ubiegłego wieku małżeństwo się rozpadło. Najprawdopodobniej przyczyną rozvodu była fascynacja córki Dzierżyńskich stryjem Feliksem i jego działalnością. Zofia zdecydowała się wyjechać za nim do Moskwy. Za córką wyjechała z Charkowa matka. Wkrótce Władysław Dzierżyński ożenił się z wdową po carskim prokuratorze, który zginął w czasie rewolucji bolszewickiej, Katarzyną Awierianową i miał z nią córkę Wierę¹.

W czasie II wojny światowej, w 1943 roku z rąk niemieckich zginął wraz z żoną Kazimierz Dzierżyński. Studiował on w Zurychu i Karlsruhe. W latach 1922-1923 wykładał matematykę na Politechnice w Karlsruhe, gdzie ożenił się z Lucy Schiatti, z którą wrócił do kraju. Odziedziczył majątek po bracie Stanisławie, zamordowanym w Dzierżynowie w lipcu 1917 roku. Pracował też w Ministerstwie Komunikacji. Dzierżynowo liczyło wówczas ok. 100 ha i było dzierżawione przez Józefa Hodyla. Po wejściu na te tereny wojsk sowieckich w 1939 roku Kazimierz miał interweniować w sprawach deportacji Polaków na Syberię. Dotyczyło to sąsiadów z Rudni Pilańskiej – Głogowskich. W czasie okupacji niemieckiej Kazimierz z żoną Lucy podjęli działalność w Obwodzie Stołpeckim Armii Krajowej, którym kierował ppor. Aleksander Warakomski „Świr”. Lucy pracowała jako tłumaczka w Gestapo, dzięki czemu miała dostęp do tajnych niemieckich dokumentów. W 1943 roku, w czasie pacyfikacji Puszczy Nalibockiej, która miała doprowadzić do zniszczenia oddziałów partyzanckich, Niemcy pod zarzutem współpracy z ruchem oporu zamordowali w Iwieńcu małżeństwo Dzierżyńskich, a ich majątek Dzierżynowo spalili².

¹ W. Źródłak, *Prof. dr med. Władysław Dzierżyński (1881-1942)*, „Medycyna Nowożytna”, 17(1) (2011) s. 227-137; M. Radomska, *Udział Władysława Dzierżyńskiego w rozwoju neurologii polskiej*, „Archiwum Historii Medycyny”, 33 (3-4) (1970) s. 445-449; E. Herman, *Neurologia polscy*, Warszawa 1958, s. 193-196.

² K. Krajewski, *Na Ziemi Nowogrodzkiej. „Nów” – Nowogrodzki Okręg Armii Krajowej*, Warszawa 1997; T. Gasztold, *Dwa pożary Dzierżynowa, „Pobrzeże”*. Miesięcznik społeczno-kulturalny,

Najstarsza spośród rodzeństwa Dzierżyńskich była Aldona, która po przedwczesnej śmierci najpierw ojca, potem matki zajmowała się młodszymi braćmi i siostrami. Ukończyła Instytut Maryjski w Wilnie, czyli szkołę dla dziewcząt na poziomie średnim. Jej pierwszym mężem był znacznie od niej starszy Gedymin Bułhak, współwłaściciel majątku Mickiewiczze, za którego wyszła za mąż w 1892 lub w 1893 roku. Małżonkowie zamieszkali w Wilnie, następnie w majątku bobrujskim, którego Bułhak był zarządcą. Z tego małżeństwa urodziło się sześćioro dzieci. Bułhak zmarł w 1908 lub 1909 roku. W okresie międzywojennym Aldona pracowała w Wilnie jako nauczycielka, po zamachu majowym w 1926 roku została przeniesiona do seminarium nauczycielskiego w Siennicy koło Mińska Mazowieckiego. 20 maja 1940 roku w Wilnie wyszła ponownie za mąż, za wdowca Artura Kojałłowicza³. Po II wojnie światowej zamieszkała wraz z córką Marią Staszewską w Łodzi. Dzięki jej wstawiennictwu nie wykonano kary śmierci na Władysławie Siła-Nowickim, w okresie PRL znanym adwokacie, obrońcy w procesach politycznych. W 1947 roku wraz dowódcą oddziałów partyzanckich na Lubelszczyźnie Hieronimem Dekutowskim „Zaporą” oraz jego podkomendnymi Siła-Nowicki usiłował uciec na Zachód. Wszyscy zostali zatrzymani i w 1948 roku skazani na śmierć przez Wojskowy Sąd Rejonowy w Warszawie. Jedynym, który wówczas ocalał życie, był właśnie Siła-Nowicki⁴. Istnieją niepotwierdzone informacje, że Aldona interweniowała w sprawie gen. Emila Fieldorfa „Nila”. Jednak w tym przypadku jej zabiegi okazały się nieskuteczne⁵.

Siła-Nowiccy

Rodzina Siła-Nowickich wywodziła się z powiatu lepelskiego w województwie witebskim. Legitymowała się pochodzeniem szlacheckim herbu Oseki. W latach 30. XIX wieku rodzina utraciła lub sprzedała majątek i przeniosła się do Moskwy. Najstarszy wówczas przedstawiciel rodu Wiktor Siła-Nowicki rozpoczął pracę jako urzędnik. Pracował przez 25 lat w rosyjskich majątkach państwowych, następnie przez 30 lat na kolei. Był dwukrotnie żonaty. Z pierwszą żoną Julią miał trzech synów: Władysława, który był lekarzem, Emanuela i Wiktora. Obaj służyli w armii carskiej⁶. Wiktor osiągnął stopień pułkownika, a Emanuel dosłużył się stopnia generała. Emanuel zdobył wykształcenie średnie w Gimnazjum Wojskowym im. Bachtina w Orłowie. Ukończył następnie 3. Aleksandrowską Szkołę Wojskową Piechoty w Moskwie i został przydzielony do Jekatierinosławskiego Pułku Grenadierów. Uczestniczył w wojnie rosyjsko-tureckiej w latach 1877-1878. Odznaczył się w boju pod Wzgórzami Aładżyńskimi we wrześniu 1877 roku, przy oblężeniu twierdzy Kars 10 listopada 1877 roku. Przez ponad 15 lat dowodził rotą, przez 10 lat batalionem, w 1902 roku mianowany został dowódcą

(1988) nr 5, s. 29-30; tenże, *Nalibocka puszcza. Z dziejów prześladowań, walki i mordów w latach 1939-1945*, Koszalin 1998, s. 31.

³ S. Frołow, *Dzierżyński. Miłość i rewolucja*, Kraków 2014, s. 32, 292, przyp. 12.

⁴ Szerzej na ten temat zob. E. Rzeczkowska, *Władysław Siła-Nowicki. Żołnierz i konspirator 1939-1956*, Warszawa 2021, s. 400-403.

⁵ Źródłak, *Prof. dr med. Władysław Dzierżyński*, s. 236.

⁶ Rzeczkowska, *Władysław-Siła-Nowicki. Żołnierz i konspirator*, s. 36-37.

221. Rezerwowego Troicko-Siergijewskiego Batalionu Piechoty, następnie, od 1904 roku, 221. Rezerwowego Troicko-Siergijewskiego Pułku Piechoty, a dwa lata później Troicko-Siergijewskiego Pułku Piechoty. W 1908 roku awansowano go na pierwszy stopień generalski, generała majora i przeniesiono w stan spoczynku z prawem zachowania munduru i pobierania emerytury. Po wybuchu I wojny światowej został powołany do służby w stopniu generała majora, dowodził XI Rezerwową Brygadą Piechoty. Emanuel Siła-Nowicki zmarł 18 czerwca 1917 roku⁷.

Po śmierci pierwszej żony Julii Wiktor Siła-Nowicki poślubił młodszą o 28 lat Józefę z Dowgiałłów herbu Zadora, z którą doczekał się sześciorga dzieci: Heleny, Juliana, Józefy, Zofii, Stanisławy oraz Aleksandra, ojca wspomnianego już powyżej adwokata i obrońcy politycznego, Władysława Siła-Nowickiego. W 1895 roku rodzina Siła-Nowickich zakupiła majątek ziemski, liczący ponad 60 ha, położony w Wylągach w pobliżu Kazimierza Dolnego⁸. Majątek nie był zbyt wielki, dlatego tylko część rodziny przyjechała tu z Moskwy. W Wylągach zamieszkali Wiktor z żoną Józefą oraz ich córki i syn Aleksander. Rodzina szybko zyskała uznanie miejscowej ludności. Wiktor i Józefa ufundowali w Wylągach dwie kapliczki – jedną na starym dębie z obrazem Matki Bożej Częstochowskiej i drugą, drewnianą, w ogrodzie z umieszczonym wizerunkiem Matki Bożej Ostrobramskiej, która była przez Józefę otaczana szczególną czcią, ze względu na litewskie korzenie Dowgiałłów. Pomimo grożących represji ze strony caratu Józefa Siła-Nowicka uczyła wiejskie dzieci czytać i pisać. Z listów rodzinnych wynika, że finansowała obcemu dziecku naukę w szkole rolniczej⁹.

Obie rodziny – Dzierżyńskich i Siła-Nowickich połączyły małżeństwa Zofii Siła-Nowickiej z Władysławem Dzierżyńskim oraz Stanisławy Siła-Nowickiej z Ignacym Dzierżyńskim. Braci Dzierżyńskich poznał w okresie studiów w Moskwie Aleksander Siła-Nowicki, młodszy brat Zofii i Stanisławy¹⁰. Małżeństwo Zofii Siła-Nowickiej i Władysława Dzierżyńskiego zawarte zostało 10 maja 1905 roku w Moskwie, a 26 czerwca tego roku odbył się w Wylągach ślub Stanisławy i Ignacego. Pierwsze małżeństwo, jak już napisano, rozpadło się po kilkunastu latach. Natomiast Stanisława i Ignacy Dzierżyńscy przeżyli razem ponad 40 lat. Po ślubie przenieśli się do Warszawy¹¹. Z małżeństwa Stanisławy i Ignacego Dzierżyńskich urodziło się dwoje dzieci – Wanda Józefa i Olgierd Emanuel. Córka zmarła w wieku 9 lat, zaś syn w 1927 roku ukończył Gimnazjum im. Stefana Batorego w Warszawie, a w 1935 roku Wydział Elektroniki Politechniki Warszawskiej. W latach 1936-1939 pracował na wydziale wojskowym Instytutu Telekomunikacji w Warszawie. W czasie II wojny światowej znalazł się w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie. Po zakończeniu wojny nie wrócił do Polski. W kraju

⁷ S. Czerep, *Generalowie i admirałowie polskiego pochodzenia w armii rosyjskiej 1914-1917*, Białystok 2014, s. 243.

⁸ J. Szczepkowska-Szydłowska, *Siła-Nowiccy z Wyląg. Wspomnienia*, Lublin 2003, s. 21; W. Siła-Nowicki, *Wspomnienia i dokumenty*, t. 1, Wrocław 2002, s. 19.

⁹ Rzeczkowska, *Władysław-Siła-Nowicki. Żołnierz i konspirator*, s. 40.

¹⁰ Szczepkowska-Szydłowska, *Siła-Nowiccy z Wyląg*, s. 26.

¹¹ Szerzej na ten temat zob. Rzeczkowska, *Władysław Siła-Nowicki. Żołnierz i konspirator*, s. 42-43.

pozostała jego żona Julia Anna oraz urodzony w 1936 roku syn Andrzej Leszek, który w latach 50. wyemigrował z Polski¹².

Sylwetka autora wspomnień

Ignacy Dzierżyński urodził się 23 września 1879 roku w majątku Joda, w parafii mejszagolskiej powiatu wileńskiego. Naukę szkolną rozpoczął w 1889 roku w gimnazjum w Rydze, następnie od 1890 roku kontynuował ją w gimnazjum wileńskim, skąd w 1896 roku wraz z braćmi Feliksem i Władysławem został usunięty za – jak napisał we wspomnieniach – bunt. Należał do nielegalnej organizacji uczniowskiej o zabarwieniu socjalistycznym. Prawdopodobnie rozciągnięto wówczas na braci odpowiedzialność zbiorową. W 1896 roku Feliks miał spoliczkować nauczyciela za to, że obrażał Polaków. Ignacy i Władysław kontynuowali naukę w Petersburgu (1896-1898), następnie studiowali w Moskwie. W latach 1898-1903 Ignacy studiował na Wydziale Fizyko-Matematycznym tego uniwersytetu, nazywanym potocznie przyrodniczym. Przez 4 lata pełnił funkcję prezesa Bratniej Pomocy. Brał też udział w rozruchach studenckich przeciwko caratowi. Z tego powodu czasowo wydalono go z uczelni. Na ostatnim kursie studiów napisał pracę *Polacy Nowo-Aleksadryjskiego (puławskiego) powiatu lubelskiej guberni*, która została wydrukowana i nagrodzona srebrnym medalem przez Carskie Towarzystwo Przyrodnicze w Moskwie¹³.

W latach 1904-1919 I. Dzierżyński pracował w Warszawie, w prywatnych szkołach średnich jako nauczyciel przyrody, geografii i kosmografii. Był autorem kilku podręczników do nauki tych przedmiotów. Dzierżyński uczył w Szkole Technicznej Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej¹⁴ w Żbikowie pod Warszawą, następnie w Gimnazjum Filologicznym Żeńskim Zofii Sierpińskiej¹⁵. Od 1912 do 1919 roku pracował, najpierw jako nauczyciel, następnie wicedyrektor w prywatnym seminarium nauczycielskim na Ursynowie. W latach 1919-1922 pełnił funkcję wizytatora ministerialnego seminariów nauczycielskich, a w okresie od 1922 do 1928 roku był kierownikiem Oddziału Kształcenia Nauczycieli Kura-

¹² Tamże.

¹³ Biblioteka Uniwersytecka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (dalej: BU KUL), Sekcja Rękopisów, Ignacy Dzierżyński, *Moje wspomnienia*. Rękopis oryginalny, Zespół fotokopii dokumentów dot[yczących] Ignacego Dzierżyńskiego (1879-1953), rkp 2075A, b.p. W przywołanej dokumentacji znajduje się kserokopia tej pracy, opublikowanej w języku rosyjskim; P.M. Żukowski, „*Moje wspomnienia...*”. *Przedstawienie wybranych fragmentów pamiętnika Ignacego Dzierżyńskiego, rodzonego brata Feliksa, dotyczące głównie dziejów szkolnictwa na przełomie XIX i XX wieku*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, 64 (2014) s. 65-87.

¹⁴ Szkołę utworzono w 1875 roku. Składała się z oddziału przygotowawczego i oddziału specjalnego. Oddział przygotowawczy miał za zadanie początkowe wykształcenie dzieci urzędników i pracowników kolejowych oraz przygotowanie kandydatów do klas technicznych oddziału specjalnego; M. Szczygieł, *Organizacja technicznych szkół kolejowych*, „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Seria: Pedagogika”, 5 (1994) s. 264.

¹⁵ Według Andrzeja Leszka Dzierżyńskiego Ignacy przed I wojną światową był wykładowcą w Gimnazjum im. Emilii Platerówny w Warszawie; BU KUL, Ignacy Dzierżyński, *Moje wspomnienia*. Rękopis oryginalny, List Andrzeja Leszka Dzierżyńskiego do prof. dr. hab. Ryszarda Bendera, Londyn, 30 I 2002 r., rkp 2075A.

torium Okręgu Szkolnego Warszawskiego. Potem, w 1928 roku objął stanowisko wizytatora i naczelnika Wydziału Kształcenia Nauczycieli w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W latach 1931-1939 pełnił funkcję wizytatora szkół powszechnych Kuratorium Okręgu Szkolnego Warszawskiego. Za pracę oświatową był kilkakrotnie odznaczany: Złotym Krzyżem Zasługi za pracę na polu rozwoju szkolnictwa (1931), Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski (1937), Brązowym Medalem za Długoletnią Służbę (1938), Srebrnym Medalem za Długoletnią Służbę (1939)¹⁶.

W 1939 roku Dzierżyńscy zamieszkali na stałe w majątku Siła-Nowickich w Wylągach. Przebywali w nim przez całą wojnę; po jej zakończeniu, dzięki m.in. działaniom Dzierżyńskiego, wylągowski majątek nie został objęty reformą rolną¹⁷. Przez kilka lat Ignacy pracował w szkole w Kazimierzu nad Wisłą. Angażował się w pracę społeczną. Protestował przeciwko zamienieniu ruin synagogi kazimierskiej na kino oraz zbudowaniu na terenie miejscowego kirkutu boiska sportowego na potrzeby gimnazjum¹⁸. Nigdy nie wstąpił do partii; dzięki jego staraniom w 1947 roku w Kazimierzu powstało prywatne, a od 1949 roku publiczne liceum ogólnokształcące, którego był pierwszym dyrektorem. Wylągi zawdzięczały mu szosę, światło elektryczne oraz instalację telefonu¹⁹.

Ignacy Dzierżyński zmarł w Wylągach 14 maja 1953 roku. Został pochowany w grobie rodzinnym Siła-Nowickich na cmentarzu w Kazimierzu Dolnym. Władze PRL pozwoliły tylko na pogrzeb cywilny.

Wspomnienia Ignacego Dzierżyńskiego w zbiorach KUL

W Wylągach, majątku należącym do Siła-Nowickich, powstały wspomnienia Ignacego Dzierżyńskiego, obejmujące lata jego pracy w szkolnictwie oraz w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Jest to dość obszerny zbiór, składający się z kilkuset kart rękopisu. Najprawdopodobniej zapisków Ignacego było więcej, lecz zostały przez niego zniszczone przed wkroczeniem do Wyląg wojsk sowieckich latem 1944 roku²⁰. Ślady notatek oraz wykorzystanych dokumentów odnaleźć można we wspomnieniach. Część z nich autor wprost cytuje lub odwołuje się do konkretnych dokumentów. Wspomnienia, wraz z inną dokumentacją, dotyczącą rodzin Dzierżyńskich oraz Siła-Nowickich, przekazane zostały w lutym 2002 roku przez Andrzeja L. Dzierżyńskiego do Biblioteki Uniwersyteckiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego²¹. Spuścizna Dzierżyńskich przechowywana w BU KUL składa się z dwóch teczek i opisana została sygna-

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Siła-Nowicki, *Wspomnienia i dokumenty*, t. 1, s. 201; Rzeczkowska, *Władysław Siła-Nowicki. Żołnierz i konspirator*, s. 222.

²⁰ BU KUL, Ignacy Dzierżyński, List Andrzeja Leszka Dzierżyńskiego do prof. dr. hab. Ryszarda Bendera, Londyn, 30 stycznia 2002, b.p.

²¹ A.L. Dzierżyński znał wieloletniego dyrektora BU KUL Andrzeja Paluchowskiego, który pośredniczył w przekazaniu spuścizny do Biblioteki Uniwersyteckiej.

turami rkp 2075A oraz rkp 2074A²². Największa liczba dokumentów znajduje się w teczce o sygnaturze rkp 2075A. Znaczną ich część stanowią wspomnienia Dzierżyńskiego zatytułowane „Moje wspomnienia z 50 lat nauki szkolnej i pracy oświatowej (1889-1939) jako przyczynek do historii szkolnictwa, Warszawa 1948”. Jest to oryginalny rękopis wspomnień Dzierżyńskiego, pisany jego ręką. Zawiera szereg poprawek, uzupełnień. Autor zamieścił wskazówki odnośnie do redakcji wydawniczej wspomnień. Poprzedza je dedykacja: „Pracę poświęcam umiłowanemu Nauczycielstwu zakładów kształcenia nauczycieli i szkół powszechnych”.

Wspomnień nigdy nie opublikowano w całości, choć po II wojnie światowej o ich druk bezowocnie starał się I. Dzierżyński. Starania czynił w trzech wydawnictwach: Państwowym Przedsiębiorstwie Szkolnych Pomocy Naukowych w Warszawie²³, gdzie „praca została zakwalifikowana jako nieodpowiadająca obecnemu kierunkowi”²⁴, w wydawnictwie Czytelnik oraz Instytucie Wydawniczym „Nasza Księgarnia”²⁵. Dzierżyński konsultował wspomnienia w środowisku pedagogów, którzy oceniali je pozytywnie, jednak zdawał sobie też sprawę, że w powojennej rzeczywistości ich druk, ze względu na czasy, których dotyczyły, a więc okres carski i II Rzeczypospolitej, może być utrudniony. Generalnie Dzierżyński odnosił się pozytywnie do zmian oświatowych następujących w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Doceniał wkład i zaangażowanie nauczycieli, władz szkolnych, urzędników ministerialnych w rozwój szkolnictwa. W drugiej połowie lat 40., kiedy przedwojenna oświata poddana została krytyce, wspomnienia Dzierżyńskiego zaprzeczały założeniom polityki oświatowej władz komunistycznych. W tym słuszenie upatrywał on niechęci do publikacji wspomnień. Napisał wówczas: „(...) obecne nastawienie jest takie, aby żadne dodatnie dawniejsze prace oświatowe nie ujawniały się. W mojej tymczasem pracy nie mogłem pominąć całego szeregu ludzi oświatowców, którzy zrobili bardzo dużo dla oświaty i dlatego moja praca padła ofiarą, pomimo mego postępowego nastawienia”²⁶. Autor wspomnień zdecydował się też na swego rodzaju autocenzurę. Z ich treści usunął nawet fragmenty dotyczące Józefa Piłsudskiego i jego działalności. Na nic to się zdało, gdyż do śmierci autora wspomnienia nie ukazały się drukiem. W latach 60. ubiegłego wieku starania o ich publikację podjęła jego synowa Julia Dzierżyńska. W spuściźnie Dzierżyńskich przechowywanej na KUL zachował się list, prawdopodobnie dyrektora wydawnictwa Polskiej Akademii Nauk, który odmawiał publikacji wspomnień. Z treści listu wynika, że w tej sprawie podpisano już stosowne umowy, jednak ze

²² W osobnej teczce, opatrzonej sygnaturą rps 2840, znajdują się inne materiały przekazane BU KUL przez A.L. Dzierżyńskiego. Jest to niewielki zbiór kilkunastu dokumentów dotyczących jego działalności w ramach Zakonu Kawalerów Maltańskich.

²³ Prawdopodobnie chodzi o Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych (PZWS). Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (dalej: A UJ), S III 246, Teczka osobowa W. Gałęckiego; Spuścizna nr 89 W. Gałęckiego, Ignacy Dzierżyński, Moje wspomnienia z 50 lat nauki szkolnej i pracy oświatowej (1889-1939) jako przyczynek do historii szkolnictwa, Mój komentarz, 89, b.p.

²⁴ Tamże.

²⁵ Tamże.

²⁶ Tamże.

względu na profil wydawnictwa i plany na przyszłość zrezygnowano z publikacji²⁷. Częścią Polskiej Akademii Nauk był wówczas Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu. Wydawnictwo zaś, posiadające oddziały w kilku miastach, stało się wówczas potentatem na rynku wydawniczym, zwłaszcza w dziedzinie książki naukowej. W 1975 roku wspomnienia Ignacego Dzierżyńskiego zostały częściowo wydane w kwartalniku „Pamiętnikarstwo Polskie” przez Michała Szulkina. W 2014 roku Przemysław Marcin Żukowski opublikował w czasopiśmie „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” fragment dotyczący początku jego nauki gimnazjalnej oraz studiów uniwersyteckich. Edycji dokonano w oparciu o maszynopis wspomnień znajdujący się w Archiwum UJ.

Rękopis zapisków I. Dzierżyńskiego przechowywany w BU KUL składa się z Przedmowy oraz dwunastu części: I. Nauka w I Gimnazjum w Wilnie (1889-1896); II. Nauka w VI Gimnazjum w Petersburgu (1896-1898); III. Nauka w Uniwersytecie Moskiewskim (1898-1903); IV. Praca w prywatnych szkołach warszawskich (1904-1919); V. Praca w prywatnym seminarium nauczycielskim w Ursynowie (1912-1919); VI. Na stanowisku ministerialnego wizytatora seminariów nauczycielskich (1919-1922); VII. Na stanowisku kierownika Oddziału Kształcenia Nauczycieli w Kuratorium Okręgu Szkolnego Warszawskiego (1922-1928); VIII. Ponowna praca w ministerstwie na stanowisku wizytatora i naczelnika Wydziału Kształcenia Nauczycieli (1928-1931); IX. Pierwsze dwa lata ponownej pracy w Kuratorium Okręgu Szkolnego Warszawskiego na stanowisku wizytatora szkół powszechnych (1931-1933); X. Sześć lat ostatniej mej pracy w Kuratorium na stanowisku wizytatora szkół powszechnych Warszawy i obwodu warszawskiego (1933-1939); XI. Sześć lat ostatniej mej pracy w Kuratorium na stanowisku wizytatora szkół powszechnych Warszawy i obwodu warszawskiego (1933-1939) – dalszy ciąg; XII. Sześć lat ostatniej mej pracy w Kuratorium na stanowisku wizytatora szkół powszechnych Warszawy i obwodu warszawskiego (1933-1939) – dalszy ciąg.

W przedmowie do wspomnień autor wyjaśnił, dlaczego zdecydował się na ich spisanie. Zastanawiał się, czy jego wspomnienia mają i będą mieć jakąś wartość. Piszac je, chciał, aby były pożyteczne zarówno dla pracowników oświaty, jak i zwykłych obywateli zainteresowanych sprawami państwa polskiego. Bardzo ciekawe są te fragmenty wspomnień, które autor poświęcił nauce szkolnej i uniwersyteckiej. Ukazał warunki nauczania na Kresach w okresie nasilenia rusyfikacji. Charakteryzował sposób nauczania w rosyjskiej szkole w Wilnie, przywoływał sylwetki profesorów. Wiele miejsca poświęcił też warunkom nauki gimnazjalnej w Petersburgu. W części dotyczącej studiów przedstawił sytuację polskiej młodzieży akademickiej. Dzierżyński w czasie studiów w Moskwie pełnił funkcję prezesa studenckiej organizacji Bratnia Pomoc. Związany był także z działającym w Moskwie Kołem Polskim. Wiele informacji na temat codzienności szkoły na ziemiach polskich przynoszą fragmenty wspomnień odnoszące się do pracy I. Dzierżyńskiego na prywatnych pensjach oraz w szkolnictwie powszechnym. Autor wspominał o strajku szkolnym w 1905 roku, wybuchu I wojny światowej,

²⁷ BU KUL, Ignacy Dzierżyński, List dyrektora Wydawnictwa PAN do Julii Dzierżyńskiej, Wrocław 25 stycznia 1964 r., b.p.

okupacji Warszawy przez Niemców. Ze względu na brak w szkołach pomocy dydaktycznych Dzierżyński był zmuszony sam je zdobywać: „Dźwigałem zatem do szkół swój własny mikroskop, a kieszenie mi rozpieierały minerały zbierane przeze mnie na wycieczkach. Wobec braku ogródków szkolnych należało same-mu zorganizować dostarczanie uczącym się odpowiedniej ilości okazów naszych pospolitych roślin”²⁸. Nie wspominał najlepiej pracy w Szkole Technicznej Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej. Napisał: „Niesforni chłopcy, skupieni po 60 i więcej w poszczególnych klasach, byli dziećmi przeważnie niższych funkcyj-nariuszy kolejowych. Chłopcy ci w domu surowo karani, bici przez rodziców, byli niezmiernie trudni do opanowania dla nauczycieli w ogóle, tym bardziej dla mnie – młodego niedoświadczonego pedagoga”²⁹.

Odzyskanie niepodległości przez Polskę wiązało się z powołaniem I. Dzierżyńskiego na stanowisko wizytatora seminariów nauczycielskich. Wspominał on o trudnościach w funkcjonowaniu MWRiOP, zwłaszcza tego wydziału, który zajmował się kwestiami wizytacji. Kierował nim Władysław Radwan³⁰. Wiązały się one z problemami lokalowymi, niedostatkami kadrowymi. Brakowało wówczas wykwalifikowanych nauczycieli, dlatego tworzono kolejne państwowe i prywatne seminaria nauczycielskie, które musiały być regularnie wizytowane. Dzierżyński przytaczał wiele anegdot związanych z wizytacjami, osobami, które wówczas spotykał.

Po utworzeniu Kuratorium Okręgu Szkolnego Warszawskiego Dzierżyński został przeniesiony na stanowisko kierownika Oddziału Kształcenia Nauczycieli. W przeciwieństwie do poprzedniego stanowiska była to praca biurowa z nielicznymi tylko wyjazdami. Na stanowisko wizytatora seminariów nauczycielskich Dzierżyński powrócił w 1928 roku. We wspomnieniach odnajdziemy informacje na temat prowadzonej wówczas polityki personalnej w Ministerstwie, zmian na stanowiskach dyrektorów seminariów nauczycielskich. Niezwykle ciekawe są te fragmenty wspomnień, które dotyczą zmian na stanowiskach kierowniczych w Ministerstwie w latach 30. XX wieku. Utworzono w nim wówczas Biuro Personalne, w którym – jak pisze Dzierżyński – zatrudniono wojskowych.

Od chwili usunięcia zasłużonych pracowników nastał w Ministerstwie okres niepokoju; urzędnicy poczuili się niepewni swych stanowisk, niepewni spokojnego jutra. Biuro zaczęły obiegać najróżnorodniejsze plotki o przewidywanych zmianach personalnych; zakwitły intrygi i nieporozumienia. Na miejsce usuniętych urzędników zjawili się osoby nowe, które musiały dopiero stopniowo wciągać się do pracy. (...) Drugim faktem, który zmienił w kierunku ujemnym stosunki w Ministerstwie, był fakt uruchomienia w nim – na wzór Ministerstwa Spraw Wojskowych – Biura Personalnego. Wprowadzenie Biura Personalnego w naszym Ministerstwie okazało się posunięciem fatalnym! Wydziały merytoryczne straciły swój wpływ decydujący na sprawy personalne (...)”³¹.

²⁸ BU KUL, Ignacy Dzierżyński, *Moje wspomnienia*.

²⁹ Tamże.

³⁰ Szerzej o Władysławie Radwanie w dalszej części artykułu.

³¹ BU KUL, Ignacy Dzierżyński, *Moje wspomnienia*, k. 146-147.

Te zmiany skłoniły też samego autora wspomnień do przejścia ponownie na stanowisko wizytatora, ale tym razem szkół powszechnych Kuratorium Okręgu Szkolnego Warszawskiego, a potem m. st. Warszawa i pięciu powiatów podwarszawskich: błońskiego, grójeckiego, mińskiego, radzyńskiego i warszawskiego. We fragmencie wspomnień odnoszącym się do tego okresu odnajdziemy informacje na temat ówczesnego szkolnictwa powszechnego oraz szkół prowadzonych przez mniejszości narodowe. Dzierżyński wizytował szkoły przeznaczone dla dzieci i młodzieży z różnymi niepełnosprawnościami, m.in. Instytut Głuchoniemych w Warszawie. Z kuratorium warszawskiego autor wspomnień odszedł 25 lipca 1939 roku, po 35 latach pracy w szkolnictwie. Następnego dnia wraz z żoną wyjechał do Wyląg, gdzie spędził okres wojny oraz okupacji i gdzie, jak już napisano, powstały wspomnienia.

W zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej KUL znajdują się także kopie dokumentów dotyczących genealogii rodzin Dzierżyńskich i Siła-Nowickich. Dokumenty te pozyskał z archiwów rosyjskich, następnie przekazał je do Biblioteki Andrzej Leszek Dzierżyński. Wiele z nich dotyczy Ignacego Dzierżyńskiego. Wymienić należy świadectwo jego chrztu, zwolnienie ze służby wojskowej, dyplom ukończenia Uniwersytetu Moskiewskiego, odpis świadectwa ślubu ze Stanisławą Siła-Nowicką i dyplomy odznaczeń państwowych. W zbiorach BU KUL przechowywane są też kopie metryk urodzenia oraz chrztu rodzeństwa Dzierżyńskich. Znajduje się w nich świadectwo z 1888 roku potwierdzające wpis Dzierżyńskich do 6. księgi genealogicznej szlachty. Niezwykle cenne są szkice genealogiczne obu rodzin, opracowane na podstawie dokumentów z archiwum Departamentu Heroldii Senatu Rządzącego w Petersburgu oraz zapisków rodzinnych. Z archiwów rosyjskich A.L. Dzierżyński wydobył także wywód genealogiczny Siła-Nowickich, świadectwo Heroldii z 1875 roku o wpisie Siła-Nowickich do 6. księgi genealogicznej szlachty. W zbiorze znajduje się też podanie Wiktora Nowickiego do Senatu Rządzącego z 1882 roku o przywrócenie mu oraz całej jego rodzinie pełnego nazwiska Siła-Nowicki, a także dekret wydany w tej sprawie.

W języku rosyjskim napisane zostało w czerwcu 1948 roku, przechowywane w BU KUL, wspomnienie o Feliksie Dzierżyńskim. Jego autorami byli Ignacy i Stanisława Dzierżyńscy. Według wyjaśnień A.L. Dzierżyńskiego tekst opracowano dla radia lub publikacji rosyjskich³². W części opracowanej przez Ignacego znalazły się informacje biograficzne o Feliksie oraz rodzinie Dzierżyńskich. Skupił się on na dzieciństwie Feliksa, relacjach między rodzeństwem. Nie wspominał o szlacheckim pochodzeniu rodziny, napisał zaś, że Dzierżyńscy z trudem zdobywali wykształcenie. Chodziło oczywiście o rzekome problemy finansowe. W ówczesnej propagandzie rozpowszechniano informacje, jakoby Dzierżyńscy mieli żyć w nędzy i mimo swego pochodzenia, przez biedę byli bliscy klasie robotniczej. Tymczasem Dzierżyńscy należeli do średniozamożnej szlachty, mieli majątek. Edmund Dzierżyński ożenił się z bardzo zamożną Heleną Januszewską, której rodzina posiadała niezwykle dochodowy majątek Joda, znajdujący się pod

³² BU KUL, rkp 2074A, Wspomnienie o Feliksie Dzierżyńskim napisane przez jego brata Ignacego w czerwcu 1948 r. i jego żonę Stanisławę Siła-Nowicką.

Wilnem³³. Z kolei Stanisława opisała pierwsze spotkanie ze szwagrem, które miało miejsce w Wylągach w 1905 roku, a także późniejsze jego wizyty w warszawskim mieszkaniu Dzierżyńskich. Być może wspomnienia, w których ukazano Feliksa w niezwykle pozytywnych barwach, powstały w związku z przygotowaniami do przypadającej w 1951 roku 25. rocznicy jego śmierci.

Kulowskie zbiory uzupełnia Kolekcja Janiny Szczepkowskiej-Szydłowskiej, przyrodniej siostry adwokata Władysława Siła-Nowickiego. Kolekcja przechowywana jest w Archiwum Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej w Lublinie. W jej skład wchodzi różnorodna dokumentacja związana z rodzinami Dzierżyńskich i Siła-Nowickich. Wartość unikatową mają odpisy korespondencji, w której można odnaleźć szereg informacji na temat przodków rodziny Siła-Nowickich. Szczepkowska-Szydłowska pozostawiła własne wspomnienia dotyczące Wyląg, rodzinnego majątku, a także zabudowań wylągowskiego dworu i jego otoczenia. Unikatową wartość ma też dokument zawierający tablicę genealogiczną rodu Siła-Nowickich z herbem Osęki, który rodzina utraciła prawdopodobnie w czasie II wojny światowej³⁴. Jest to kserokopia aktu sporządzonego w języku rosyjskim 25 marca 1882 roku na Zjeździe Deputatów Szlacheckich Województwa Witebskiego. Dla historii rodzin Siła-Nowickich oraz Dzierżyńskich cenne są charakterystyki poszczególnych jej przedstawicieli, które sporządził A.L. Dzierżyński w oparciu o dokumenty rodzinne oraz materiały archiwalne.³⁵

Wspomnienia I. Dzierżyńskiego w Archiwum UJ w Krakowie

Maszynopis wspomnień I. Dzierżyńskiego przechowywany jest w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie pod sygnaturą 18, w spuściźnie Włodzimierza Gałęckiego nr 89 (nr akcesji 144), przekazanej przez Kamillę Mrozowską³⁶. Dzierżyński i Gałęcki byli kolegami po fachu. Gałęcki (1888-1968) pracował jako nauczyciel, następnie dyrektor Państwowego Gimnazjum im. Księcia Józefa Poniatowskiego w Warszawie. Pełnił też funkcję wizytatora szkół oraz naczelnika Wydziału Szkół Średnich MWRiOP. W 1934 roku opuścił Warszawę i został skierowany do pracy w Kuratorium Okręgu Szkolnego Krakowskiego. Po II wojnie światowej został nauczycielem akademickim w Krakowie. Jest uznawany za twórcę polskiej metodyki nauczania języka rosyjskiego³⁷.

Wspomnienia Dzierżyńskiego przechowywane w Archiwum UJ oprócz sposobu utrwalenia ich tekstu różnią się od przechowywanych w BU KUL także

³³ BU KUL, Ignacy Dzierżyński, List Andrzeja Leszka Dzierżyńskiego do prof. dr. hab. Ryszarda Bendera, Londyn, 30 stycznia 2002, b.p.

³⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Lublinie (dalej: AIPN), Lu 85/30, Kolekcja Janiny Szczepkowskiej-Szydłowskiej. Ten dokument został opublikowany w 2003 roku we wspomnieniach J. Szczepkowskiej-Szydłowskiej (Szczepkowska-Szydłowska, *Siła-Nowiczy z Wyląg*, s. 149).

³⁵ AIPN Lu 85/46, Kolekcja Janiny Szczepkowskiej-Szydłowskiej.

³⁶ Fragment tego maszynopisu został opublikowany przez Przemysława Marcina Żukowskiego, P.M. Żukowski, „*Moje wspomnienia*”, s. 65-87.

³⁷ Tamże, s. 66.

dołączeniem do nich obszernego wstępu autorstwa Władysława Radwana³⁸ oraz komentarza napisanego przez I. Dzierżyńskiego. Można przypuszczać, że maszynopis, przygotowany w 1948 roku, powstał w związku z opracowywaniem wspomnień do druku.

Wstęp W. Radwana ma także charakter wspomnieniowy. Autor znał I. Dzierżyńskiego, miał okazję obserwować jego pracę, zwłaszcza jako wizytatora z ramienia MWRiOP. Jego protokoły powizytacyjne oceniał jako nacechowane krytyką, ale podaną z życzliwością i zrozumieniem dla pracy nauczyciela. Dzierżyński był znany i pozytywnie oceniany w środowisku nauczycielskim. Wieloletnie zaangażowanie w pracę oświatową dało mu też gruntowną wiedzę na temat szkolnictwa międzywojennego, zwłaszcza widzianego z pozycji szeregowego nauczyciela, którym przez wiele lat był Dzierżyński. Z tej pozycji też napisał swoje wspomnienia, najpierw nauczyciela, później urzędnika ministerialnego. Radwan zarzucał mu brak zainteresowania szerszą problematyką oświatową okresu międzywojennego. Krytycznie oceniał aprobatę Dzierżyńskiego dla reformy oświaty opracowanej przez ministra Janusza Jędrzejewicza. W obszernym wstępie Radwan zamieścił własne wspomnienie z pracy w szkolnictwie, którą wykonywał w tym samym czasie co Dzierżyński. Jego spojrzenie na szkolnictwo uwzględniało także zagadnienia z ówczesnej polityki oświatowej. Wstęp autorstwa W. Radwana uzupełnia więc i rozszerza wspomnienia Dzierżyńskiego³⁹. W komentarzu załączonym do maszynopisu Dzierżyński opisał wcześniejsze nieudane próby wydania drukiem wspomnień. Żywił jednak nadzieję, że w przyszłości jego praca „wyjdzie światło szersze”⁴⁰.

³⁸ Władysław Radwan (1884-1963), pedagog, działacz oświatowy. Od 1908 roku uczył przyrody, fizyki i chemii w prywatnych szkołach średnich Kazimierzy Kochanowskiej, Zofii Sierpińskiej w Warszawie oraz w Szkole Technicznej Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej. W latach 1912-1914 był kierownikiem szkoły rolniczej w Bratnem w powiecie ciechanowskim. W 1914 roku powrócił do Warszawy i uczył dalej w prywatnych szkołach średnich. Od 1918 roku pracował w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego jako wizytator seminariów nauczycielskich. Z Ministerstwa został usunięty w 1931 roku za krytykę reformy jędrzejewiczowskiej i przeniesiony na przedwczesną emeryturę. Współpracował ze Związkiem Nauczycielstwa Polskiego, utrzymywał kontakty z przedstawicielami ruchu ludowego. W latach 1937-1939 prowadził wykłady na Wydziale Pedagogicznym Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie. W okresie okupacji niemieckiej kierował działem kształcenia i wychowania Departamentu Oświaty Delegatury Rządu na Kraj. Od 1941 roku przewodniczył Głównej Komisji Planowania, która zajmowała się opracowywaniem wytycznych polityki kulturalno-oświatowej na okres powojenny. W latach 1946-1947 pracował w gabinecie ministra oświaty Czesława Wycecha, S. Konarski, *Władysław Radwan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 30, red. W. Konopczyński, A. Gąsiorowski, Wrocław 1987, s. 14-16.

³⁹ A UJ, S III 246, Teczka osobowa W. Gałęckiego; Spuścizna nr 89 W. Gałęckiego, Ignacy Dzierżyński, *Moje wspomnienia z 50 lat nauki szkolnej i pracy oświatowej (1889-1939)* jako przyczynek do historii szkolnictwa, W. Radwan, *Wstęp*, 89, b.p.

⁴⁰ Tamże, Mój komentarz.

Dokumenty dotyczące rodzin Siła-Nowickich i Dzierżyńskich przechowywane w Bibliotece Uniwersyteckiej KUL nie były do tej pory szerzej wykorzystywane przez historyków, o czym świadczy niewiele wpisów w karcie kontrolnej załączonej do dokumentacji. Tymczasem mogą one posłużyć do badań nad dziejami polskich rodzin ziemiańskich oraz historii szkolnictwa w Polsce w pierwszej połowie XX wieku. W obecnej sytuacji, kiedy dostęp do archiwów rosyjskich i białoruskich jest ograniczony, a czasem wręcz zamknięty dla polskich historyków, szczególnej wartości nabierają materiały odnoszące się do genealogii obu rodzin. W celu ich odtworzenia należałoby sięgnąć zarówno po zbiory kulowskie, jak i materiały znajdujące się w Archiwum UJ oraz IPN, które niewątpliwie uzupełniają materiały znajdujące się w Bibliotece Uniwersyteckiej KUL. Suche dane dotyczące imion, dat urodzenia i śmierci przedstawicieli poszczególnych rodzin uzupełniają anegdoty i wspomnienia utrwalone przez A.L. Dzierżyńskiego oraz przywołane w rodzinnej korespondencji. Dla uczonych zajmujących się dziejami oświaty w II Rzeczypospolitej niezwykle cenne będą wspomnienia Ignacego Dzierżyńskiego. Autor, który w szkolnictwie, na różnych jego szczeblach, przepracował kilkadziesiąt lat, był wnikliwym obserwatorem przemian zachodzących wówczas w oświacie. Ukazał on pracę nauczyciela szkół warszawskich, ale też trudy tej profesji wykonywanej z daleka od dużych miast. Jako wizytator dostrzegał problemy oświaty wiejskiej. Wiele miejsca poświęcił kwestii stanu zdrowia ówczesnych nauczycieli. W jego wspomnieniach odnaleźć można informacje na temat roli kobiet w systemie oświaty. Autor docenił ich zaangażowanie w nauczanie oraz kierowanie placówkami oświatowymi. Ubolewał jednak, że w latach 30. postępował proces odchodzenia mężczyzn ze szkolnictwa. Nie ulega więc wątpliwości, że zapiski I. Dzierżyńskiego zasługują na osobną publikację jako cenne źródło do dziejów polskiego szkolnictwa początku XX wieku.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Biblioteka Uniwersytecka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II w Lublinie, Sekcja Rękopisów (AU KUL)

Dzierżyńska Stanisława, rkp 2074A.

Dzierżyński Andrzej Leszek, rkp 2075A.

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie (A UJ)

Teczka osobowa W. Gałęckiego; Spuścizna nr 89 W. Gałęckiego, Ignacy Dzierżyński, *Moje wspomnienia z 50 lat nauki szkolnej i pracy oświatowej (1889-1939)* jako przyczynek do historii szkolnictwa, 89.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Lublinie (AIPN)
Kolekcja Janiny Szczepkowskiej-Szydłowskiej, 85/30, 85/46.

Źródła drukowane

Siła-Nowicki Władysław, *Wspomnienia i dokumenty*, t. 1, Wrocław 2002.
Szczepkowska-Szydłowska Janina, *Siła-Nowiccy z Wyląg. Wspomnienia*, Lublin 2003.
Żukowski Przemysław Marcin, „*Moje wspomnienia...*”. Przedstawienie wybranych fragmentów pamiętnika Ignacego Dzierżyńskiego, rodzonego brata Feliksa, dotyczące głównie dziejów szkolnictwa na przełomie XIX i XX wieku, „*Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej*”, 64 (2014) s. 65-87.

Opracowania

Czerep Stanisław, *Generalowie i admirałowie polskiego pochodzenia w armii rosyjskiej 1914-1917*, Białystok 2014.
Frołow Sylwia, *Dzierżyński. Miłość i rewolucja*, Kraków 2014.
Gasztold Tadeusz, *Dwa pożary Dzierżynowa*, „*Pobrzeże*”. Miesięcznik społeczno-kulturalny (1988) nr 5, s. 29-30.
Gasztold Tadeusz, *Nalibocka puszcza. Z dziejów prześladowań, walki i mordów w latach 1939-1945*, Koszalin 1998.
Herman Eufemiusz, *Neurologzy polscy*, Warszawa 1958.
Konarski Stanisław, Władysław Radwan, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 30, red. W. Kopczyński, A. Gąsiorowski, Wrocław 1987, s. 14-16.
Krajewski Kazimierz, *Na Ziemi Nowogrodzkiej. „Nów” – Nowogrodzki Okręg Armii Krajowej*, Warszawa 1997.
Radomska Maria, *Udział Władysława Dzierżyńskiego w rozwoju neurologii polskiej*, „*Archiwum Historii Medycyny*”, 33 (3-4) (1970) s. 445-449.
Rzeczkwowska Ewa, *Władysław Siła-Nowicki. Żołnierz i konspirator 1939-1956*, Warszawa 2021.
Szczygieł Mirosława, *Organizacja technicznych szkół kolejowych*, „*Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Seria: Pedagogika*”, 5 (1994) s. 263-285.
Źródłak Wojciech, *Prof. dr med. Władysław Dzierżyński (1881-1942)*, „*Medycyna Nowożytna*”, 17 (1) (2011) s. 227-237.